

Η ΕΠΙΚΗ ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΚΛΕΙΣΟΒΑΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1826

«Στο αιματοπότιστο γησί
μια χούφτα παλληκάρια
το μέγα δένδρο ανάστησε
με τα χρυσά κλωνάρια
Ω! Μεσολόγγι! Ω! Δόξας γη!
Κί' αστράφτει στον αιώνα
Η Κλείσοβα του ολόφωτου
μετώπου σου Κορώνια!
Αύγουστος 1894,
Κωστής Παλαμάς
(1859-1943)

Η επική μάχη της Κλείσοβας, της ιστορικής μικρονησίδας της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου στις 25 Μαρτίου 1826, υπήρξε η ύστατη εκτυφλωτική αναλαμπή, αλλά και η κορυφαία ηρωική πράξη των «Ελευθέρων Πολιορκημένων», κατά τη διάρκεια της τρίτης πολιορκίας της πόλης (15 Απριλίου 1825 - 10 Απριλίου 1826), λίγο πριν τη μεγαλειώδη και ανεπανάληπτη Έξοδο της 10^{ης} Απριλίου 1826. Η πρωτοφανών διαστάσεων επονείδιστη και πολυαίμακτη ήττα, που υπέστησαν τότε οι πολυάριθμες ορδές των Τουρκοαιγυπτίων του σκληροτράχηλου Κιουταχί και του αγέρωχου Ιμπραήμ από μια δράκα ηρώων, δεν έχει προηγούμενο, ακόμη και στην Ιστορία των Εθνών. Δυστυχώς, από τότε το συνταρακτικό αυτό γεγονός, δεν έτυχε της ανάλογης αναγνώρισης και προβολής και έχει περάσει στα «ψιλά γράμματα» της Ιστορίας.... Η παρούσα μελέτη συνιστά, κατά την ταπεινή μου γνώμη, μια μικρή συμβολή στην ασύγκριτη ιστορία της ιερής πόλης του Μεσολογγίου

**ΚΕΙΜΕΝΟ: Αντιστράτηγος ε.α. Νικόλαος Αθ. Κολόμβας,
Επίτιμος Διοικητής Γ΄ Σώματος Στρατού**

και γενικότερα της Εθνεγερσίας του 1821 και στοχεύει να ανασύρει από τη λήθη του παρελθόντος το φοβερό αυτό συμβάν και να δώσει έτσι το ερέθισμα να εγκύψουν και άλλοι στην έρευνα των σχετικών πηγών και να καταγράψουν τα επιμέρους στοιχεία που το συνθέτουν, ώστε να καταστεί ευρύτερα γνωστό ιδίως στις μέλλουσες γενιές.

Ο εθνικός μας ποιητής Κωστής Παλαμάς με τους εμπνευσμένους στίχους ύμνησε και περιέγραψε παραστατικά όσο και επιγραμματικά, την ανεκτίμητη συμβολή της Κλείσοβας στην ανεπανάληπτη ιστορία του Μεσολογγίου και όχι μόνο, κατά την περίοδο της Εθνεγερσίας. Ο ίδιος ο Παλαμάς την αποκαλεί «το ενδοξότερο μνημείο της νέας μας ιστορίας». Γιατί δικαιωματικά το απαράμιλλο αυτό κατόρθωμα, αν και επισκιάστηκε από το κορυφαίο μετά από λίγες μέρες γεγονός της ηρωικής Εξόδου στις 10 Απριλίου 1826 της αθάνατης φρουράς των «Ελευθέρων Πολιορκημένων», αξιολογήθηκε σαν το σημαντικότερο περιστατικό στην ατελείωτη σειρά των περιλαμβρων μαχών και «στρατηγημάτων», που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της τελευταίας - της μεγάλης όπως λέγεται - πολιορκίας του Μεσολογγίου (15 Απριλίου 1825 - 10 Απριλίου 1826).

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ - ΤΑ ΠΡΟΗΓΗΘΕΝΤΑ

Ο Αιγύπτιος Ιμπραήμ, αφού το 1825 κυριάρχησε στο μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου, εκτελώντας τώρα εντολές του Σουλτάνου, έρχεται να συνδράμει τον οικτρά αποτυχόντα επί 8μηνο στην εκπόρθηση του Μεσολογγίου, Κιουταχή. Έτσι στις 12 Δεκεμβρίου 1825 «υπό τους ήχους σαλπίγγων και τυμπάνων»¹, όπως διαβάζουμε στα «Ελληνικά Χρονικά»² της 13^{ης} Δεκεμβρίου, μετακινεί από τον όρμο του Κρουονερίου επιδεικτικά εν πομπή και εγκαθιστά το στρατόπεδό του στις ΒΑ παρυφές της πόλης. Παράλληλα, δεν παρέλειπε να κομπάζει για τα πρόσφατα κατορθώματά του στο Μωριά και ταυτόχρονα να χλευάζει τον Κιουταχή, που επί οκτώ μήνες μέχρι τότε, δεν είχε καταφέρει να πάρει «μια φράχτη», όπως περιφρονητικά έλεγε για τα τείχη του Μεσολογγίου, ενώ γι' αυτόν θα αρκούσαν μόνο 15 ημέρες!

Η αιχμή μάλιστα αυτή προκαλεί οξύτατη διαμάχη μεταξύ των δύο αρχηγών, που καταλήγει στη μετάθεση της ευθύνης για την άλωση της πόλης, από τους Τούρκους στους Αιγυπτίους. Αλλά, μετά την υπερήφανη απόρριψη στις αρχές του 1826 από το γενναίο Αρχηγό των Μεσολογγιτών Θανάση Ραζηκότσικα (1798-1826) των νέων προτάσεων του υπερόπτη Ιμπραήμ για συμβιβασμό και αφού οι πρώτες αψιμαχίες καταλήγουν εις βάρος των επιτιθεμένων, ο τελευταίος αιφνιδιάζεται δυσάρεστα. Όταν μάλιστα ευθύς εν συνεχεία στις από 12-16 Φεβρουαρίου πολύνεκρες και σφοδρότατες συγκρούσεις, οι αμυνόμενοι υπερισχύουν κατά κράτος των Αράβων, με τις γνωστές όσο και οδυνηρές για τον εχθρό, εκτός των τειχών του Μεσολογγίου, εφόδους τους, ο επηρμένος Αιγύπτιος στρατηλάτης κυριολεκτικά θορυβείται. Και συνειδητοποιεί πλέον, ότι οι πύλες του «φράχτη» εκείνου δεν είναι δυνατόν να εκβιασθούν με τα όπλα, εφ' όσον από τη μεριά της θάλασσας θα συνεχιζόταν, έστω και με δυσκολία, ο ανεφοδιασμός της.

Η σκληρή αυτή πραγματικότητα προσγειώνει τον Ιμπραήμ και τον αναγκάζει να συμφιλιωθεί πρόσκαιρα με τον Κιουταχή, και από κοινού πλέον να θέσουν σε εφαρμογή το σχέδιο κατάληψης των στρατηγικής σημασίας νησίδων, που φράσσουν από νότια τη λιμνοθάλασσα και ελέγχουν τους φυσικούς διαύλους προς την πόλη, ήτοι της Κλείσσας, του Βασιλαδιού και του Ντολμά.

ΣΧΕΔΙΑ ΤΩΝ ΑΝΤΙΠΑΛΩΝ - ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ

Για την επίτευξη του αντικειμενικού αυτού σκοπού, αποδύονται σε σύντομες προσπάθειες, ναυπηγώντας επί τόπου μικρά σκάφη και μεταφέροντας από τα μέσα Φεβρουαρίου τόσο δια ξηράς από το Κρουονέρι στις Άσπρες Αλυκές Φοινικιάς 32 λαντζόνια (μεγάλες κανονιοφόρες βάρκες, χωρίς καρίνα και ξάρτια) όσο και δια θαλάσσης από την Πάτρα στην περιοχή της νησίδας του Αη - Σώστη

¹ Σύμφωνα με τα «Ελληνικά Χρονικά» αποβιβάστηκαν: «Στρατεύματα τακτικά μετά των πυροβολιστών του Ιμπραήμ, οδηγούμενα από αξιωματικούς Γάλλους 8.600 Στρατεύματα άτακτα του ιδίου, από Κρήτης, Μοθώνης, Λάλα κ.λπ. 2.400, Αλβανοί μισθωτοί του ιδίου 2.200, Μαμελούκοι 1.200, Κοζάκοι του Τοπάλ 500, Ιατροί, υποίατροί, υπηρέται των ασθενών και φρονισταί των τροφών 350, το άθροισμα 15.250».

² Την εφημερίδα «Ελληνικά Χρονικά» εξέδιδε στο Μεσολόγγι ο Ελβετός φιλέλληνας Ιωάννης-Ιάκωβος Μάγερ (1798-1826) από 1 Ιαν. 1824 έως 20 Φεβ. 1826, όταν από εχθρική οβίδα καταστράφηκαν οι εγκαταστάσεις και τα μηχανήματα του τυπογραφείου.

1. Τουρκοαιγυπτιακός στόλος
2. Τουρκοαιγυπτιακά στρατεύματα
3. Το Μεσολόγγι
4. Το νησάκι Κλείσοβα
5. Ελληνικά στρατεύματα
6. Τουρκικά κανόνια

«εν δίκροτον ατμοκίνητον Ρυμουλκιών», όπως αναφέρει ο Λάμπρος Κουτσουνίκας³, 50 μεγαλύτερα πλοίαρια και 5 κανονιοφόρες σχεδίες. Παράλληλα, από τις 19 Φεβρουαρίου ο Αιγυπτιακός στόλος, ενισχύοντας τον Τουρκικό, κλείνει όλα τα περάσματα της λιμνοθάλασσας από τον Πατραϊκό κόλπο, ενώ ταυτόχρονα επιχειρούν ακόμη και να τα προσχώσουν με άμμο⁴. Εξάλλου, καταλαμβάνοντας ο εχθρός τα «μάτια» αυτά της λιμνοθάλασσας, δηλαδή τις μικρονησίδες, όπως αναφέρει ο Στρατηγός Νικόλαος Μακρής⁵ γιος του Ξακουστού οπλαρχηγού Δημήτρη Μακρή, «θα απεστέρει τους πολιορκουμένους της νωπής και θρεπτικής τροφής των ιχθύων της λιμνοθαλάσσης».

Οι Έλληνες, έχοντας από τις 18 Φεβρουαρίου ενημερωθεί για τα σχέδια του εχθρού, έλαβαν πρόσθετα μέτρα για τη βελτίωση της υφισταμένης οχύρωσης και την ενίσχυση της επάνδρωσης των νησίδων.

Επίσης ο Δημήτρης Φωτιάδης⁶ γράφει, ότι για να αντιμετωπίσουν αναμενόμενο ντισμπάρκο (απόβαση): «Πήρανε ακόμη την απόφαση για να σιγουράρουνε την

³ Λάμπρος Κουτσουνίκας: «Γενική Ιστορία της Επανάστασεως των Ελλήνων», Αθήναι 1863, Τ. Β' σ. 115.

⁴ Ο Ιταλός γιατρός Alfonso Nuzzo Mauro στην υπηρεσία του Ιμπραήμ στο βιβλίο του «La Catastrofe di Mesolongi», Napoli 1830, σχετικά αφηγείται: «Ένας Λόχος γενναίων Τούρκων μπαλτατζήδων (σκαπανέων) γέμισε αυτά τα περάσματα με άμμο κάτω από τα αδιάκοπα πυρά τον φρουρίου (Βασιλαδιού)».

⁵ Νικόλαος Μακρής: «Ιστορία του Μεσολογγίου», Μεσολόγγιον 1908, σελ. 47.

⁶ Δημήτρης Φωτιάδης: «Μεσολόγγι», Αθήνα, 1958.

πολιτεία από τη μεριά της λίμνης, να φτιάσουνε από τόνα στο άλλο σπίτι, ένα πέτρινο τειχί και να στήσουνε κει τα πιότερα κανόνια...».

Μετά τις αμοιβαίες αυτές προκαταρκτικές ενέργειες, οι Τουρκοαιγύπτιοι προχωρούν τώρα στην υλοποίηση των σχεδίων τους. Και μετά επικό και άπελλι αγώνα των φρουρών, κυριεύουν διαδοχικά το Βασιλάδι στις 25 Φεβρουαρίου, τον Ντολμά και τον Πόρο στις 28 Φεβρουαρίου και εξαναγκάζουν το Αιτωλικό να συνθηκολογήσει την 1^η Μαρτίου.

Έτσι, απομένει η Κλείσοβα, το τελευταίο επιθαλάσσιο προπύργιο των πολιορκουμένων. Η κατάληψή της κρίνεται απαραίτητη, τόσο για την εγκατάσταση κανονιστάσιων και προσβολή της πόλης κι από το νότο, όσο και για την αποκοπή της μοναδικής πλέον γραμμής ανεφοδιασμού των πολιορκουμένων από τη θάλασσα, μέσω της «φάλσα - μπουκάς» (κρυφής εισόδου) που βρίσκεται περίπου 2 χλμ. ανατολικά των σημερινών αλυκών Τουρλίδας.

Την Κλείσοβα, της οποίας η στρατηγική αξία -όπως αφηγείται ο Κανέλλος Δεληγιάννης- είχε επισημανθεί από την Α΄ Πολιορκία (25 Οκτ. - 31 Δεκ. 1822), όπου το Νοέμβριο είχαν συναφθεί φονικότατες μάχες, την είχαν περιβάλλει με πρόχωμα ύψους οργυιάς για να μη κατατρώγει η θάλασσα το νησί. Επίσης, για τη βελτίωση της οχύρωσής της, ο Κασομούλης⁷ μας λέει: «Εσήκωσεν η φρουρά λοιπόν γύρωθεν της Εκκλησίας οχύρωμα έως 5 πόδας το πλάτος και έως 6 το ύψος. Ο τάφρος γύρωθεν έμεινε τόνον ανοικτός, όσον χύμα έλειψεν... Εστάλησαν και 2 πυροβόλα των 18 λίτρων και 2 μικρά των 6 και τα μεν δύο έστησαν (βλέποντα) κατά τα νησίδια (Ανατολικά), τα δε κατά το Μεσολόγγι».

Στο εκκλησάκι της Αγίας Τριάδος είχαν κατασκευάσει πολεμίστρες ολόγυρα από τη σαμαρωτή κεραμοσκεπάστη στέγη, αλλά και στο μικρό κωδωνοστάσιο, τοποθετώντας πανέρια γεμάτα με χώμα. Ακόμη, όπως ιστορούν ο Γάλλος ιστορικός Αύγουστος Φάμπρ⁸ και ο Στρατηγός Ιωάν. Ιωαννίδης⁹, η φρουρά, γύρω σχεδόν από το νησί, είχε μπήξει σειρές πασσάλων λίγο κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, για να παρεμποδίζουν την προσέγγιση στην ακτή των εχθρικών πλοιαρίων, έτσι ώστε ν' αναγκάζονται οι άνδρες τους ν' αποβιβάζονται μέσα στον πηλώδη βυθό (βούρκο) και πελαγωγά «θαλασσοβατούντες», όπως μας λένε οι ιστορικοί, να πλησιάζουν με μεγάλη δυσκολία στη στεριά. Τέλος, στο θαλάσσιο χώρο μεταξύ Ανεμόμυλου -ήτανε νησάκι τότε- και Κλείσοβας, είχαν ταχθεί και υποστήριζαν το νησί οι μονοκάνονες Μεσολογγίτικες πάσσαρες του Δήμου Δενδραμή και του Κωνσταντή Τρικούπη, αδελφού του Σπυριδώνος Τρικούπη. Υπόψη επίσης, ότι γύρω από την Κλείσοβα τα νερά προς το νότο και τη δύση έχουν κάποιο σχετικό βάθος, ενώ προς τον βορρά και την ανατολή είναι πιο ρηχά και σχεδόν εύκολα, πελαγωγά (θαλασσοβατών) μπορεί κάποιος να κινηθεί. Ακόμη, ανατολικά της πόλης και από τη θέση «Αρμυρικάκι» (στο προπολεμικό πεδίο βολής) εκσπάται σειρά νησίδων που εκτείνονται κατά τη γενική έννοια βορράς - νότος και διέρχονται κοντά από την Κλείσοβα, με ποιο γνωστή τη Μολόχα.

⁷ Νικόλαος Κασομούλης: «Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων», Αθήνα 1939-1942, τ. Β΄, σ. 199, 200.

⁸ Auguste Fabre: «Histoire du Siège de Missolonghi», Paris 1827.

⁹ Ιω. Ιωαννίδης: «Πολιορκία, Έξοδος και Ηρώων Μεσολογγίου», Μεσολόγγιον 1926.

Η Φρουρά του νησιού αποτελείτο από 130 περίπου άνδρες, μεταξύ των οποίων αρκετοί Μεσολογγίτες. Φρούραρχος στις 18 Φεβρουαρίου είχε ορισθεί ο Σωματάρχης - οπλαρχηγός Χριστόδουλος Χατζηπέτρος από το Βετέρνικο Τρικάλων με 70 άνδρες του, ο οποίος όμως στις 22 Μαρτίου είχε μεταφερθεί επειγόντως στο Μεσολόγγι με υψηλό πυρετό και οξύτατους ρευματικούς πόνους. Γι' αυτό, καθήκοντα φρουράρχου εκτελούσε ο Υποσωματάρχης Παναγιώτης Σωτηρόπουλος από τα Μεγάλα Λομποτινά, τη σημερινή Άνω Χώρα των Κραβάρων της Ναυπακτίας. Ο Σωτηρόπουλος είχε ήδη κατά τη διάρκεια της πολιορκίας διακριθεί για την παλληκαριά του. Άλλωστε, κυρίως για να επιμεληθεί της οχύρωσης του νησιού είχε διορισθεί πριν λίγο καιρό με 26 - 30 άνδρες του στην Κλείσοβα, «ζηλωτής της εργασίας αυτής» σύμφωνα με τον Κασομούλη και «τερπιπιτζής εις τον πόλεμον», κατά τον Μακρύγιάννη¹⁰. Ήταν δε αυτός ο εμπνευστής της τοποθετήσεως των πασσάλων στον υποθαλάσσιο χώρο μπροστά απ' τα κράσπεδα του νησιού, που αποδείχθηκε κατά την εξέλιξη της μάχης σωτήρια.

Ο Ιμπραήμ, έχοντας ήδη στο ενεργητικό του την άλωση του Βασιλαδιού, του Ντολμά, και του Ανατολικού (Αιτωλικού), συγκατατέθηκε τώρα ν' αφήσει τον Κιουταχή να εκπορθήσει την Κλείσοβα, ο οποίος για το σκοπό αυτό διέθεσε 3.000 άνδρες περίπου.

ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ

Αλλά στο σημείο αυτό, ας ακούσουμε τη γλαφυρή όσο και χαρακτηριστική περιγραφή, που μας δίδει στα απομνημονεύματά του¹¹, ο συμμετέχων στην τελευταία πολιορκία του Μεσολογγίου και διασωθείς κατά την Έξοδο ευγενής Ηπειρώτης Αρτέμιος Μίχος, ο οποίος αργότερα θα καθέξει και το αξίωμα του Υπουργού Στρατιωτικών.

«Την 24^η λοιπόν Μαρτίου, μίαν ώραν προ της δύσεως του ηλίου, εφάνησαν πλείστα σώματα εξερχόμενα των κατασκηνωμάτων του Κιουταχή και διευθυνόμενα προς την Ασπρην Αλυκήν, κειμένην προς δυσμάς του Μεσολογγίου εις ην ελλιμενίζετο πάντοτε ο εχθρικός στολίσκος και ελάμβανε όλα τα αναγκαία.

Τα σώματα ταύτα ήρχισαν να επιβιβάζονται επί των ελαφροτέρων εχθρικών πλοιοαρίων, των προ ολίγου διευθυνθέντων εκεί, αλλ' η μετ' ολίγον επελθούσα νυξ κατεκάλυψε με βαθύ σκότος τα πέριξ και δεν επέτρεψεν εις την φρουράν του Μεσολογγίου να ιδή τας περαιτέρω κινήσεις του εχθρού. Αλλ' υποπτευθείσα ουχ ήττον επικειμένην εχθρικήν έφοδον, έλαβεν αμέσως όλα τα προς υπεράσπισιν απαιτούμενα μέτρα και ανέμενε θαρραλέως την ημέραν».

«Τω όντι την επιούσαν, μόλις ήρχιζε να γλυκοχαράζει, ο εχθρικός στολίσκος επεφάνη συσσωματωμένος έμπροσθεν του Μεσολογγίου και ήρχισε ζωηρόν κατά της πόλεως κανονιοβολισμόν και βομβαρδισμόν, υποστηριζόμενος μετά της αυτής δραστηριότητος και υπό των κανονοστασίων της ξηράς».

«Τα παράλια κανονοστάσια της πόλεως και κατ' εξοχήν το κανονοστάσιον του Ανεμομούλου αντεπυροβόλησαν τότε ευστόχως, όλοι δε, υποθέσαντες ότι επέκειτο έφοδος κατά του Μεσολογγίου, ετοποθετήθησαν εις τας θέσεις των, περιμένοντες αυτήν μετά καρτερίας, αλλά μετά παρέλευσιν ολίγων στιγμών ο εχθρικός στολίσκος

¹⁰ Ι. Μακρυγιάννης: «Απομνημονεύματα», Αθήναι 1904.

¹¹ Αρτέμιος Μίχος: «Απομνημονεύματα», Αθήναι 1956, σ. 50.

εστράφη αιφνιδίως και διευθύνθη σωρηδόν προς την Κλείσοβαν!».

Συμπληρώνουμε ότι η πρωινή καταχνιά διευκόλυνε τις παραπάνω κινήσεις του εχθρού και ότι ταυτόχρονα εκδηλώθηκαν σοβαρές εχθρικές ενέργειες προς την κατεύθυνση της Κλείσοβας τόσο με πλοιάρια κι από το Βασιλάδι, όσο και πολλών πεζών «θαλασσοβατούντων» από τη θέση Αρμυρικάκι.

Ακολουθεί σφοδρός κανονιοβολισμός του νησιού από τα πλοιάρια, ενώ οι Τούρκοι προσεγγίζουν το νησί και εκτοξεύουν την πρώτη τους έφοδο. Τη στιγμή αυτή, το πρωτοπαλλήκαρο της φρουράς ο φημισμένος Σουλιώτης Στρατηγός Κίτσος Τζαβέλλας¹² (1801-1855), σπεύδει με άλλους 6-7 άνδρες (κατά τον Γ. Ζαλοκώστα ήταν 9), και με πλοιάρια οδηγούμενα από αμούστακα Μεσολογγιτόπουλα, αφηφώντας το καταϊγιστικό πυρ του εχθρού και περνώντας ανάμεσα από τον εχθρικό στολίσκο, αποβιβάζεται στο νησί και εμψυχώνει τη φρουρά.

«Μόλις έμβηκεν μέσα (στο νησί)», γράφει ο Νικόλαος Κασομούλης, *«ενέπνευσεν όλο το θάρρος εις τα παλληκάρια εκείνα».*

Από κει και πέρα, ο καταξιωμένος Διοικητής της Φρουράς Παναγιώτης Σωτηρόπουλος και ο ανδρείος και έμπειρος εμψυχωτής των μαχητών Κίτσος Τζαβέλλας, σε μια υπέροχη και αρμονική σύζευξη των αναμφισβήτητων ηγετικών τους προσόντων και χάρη στη στενή φιλία που τους συνέδεε, παίρνουν στα στιβαρά τους χέρια την άμυνα του νησιού και χαλυβδώνουν το φρόνημα των υπερασπιστών του, με αποτέλεσμα η μια μετά την άλλη να συντρίβονται οι λυσσώδεις επιθέσεις των αλλοθρήσκων.

Στην πρώτη ορμητική έφοδο του εχθρού δύο αρβανίτες σημαιοφόροι πατούν την Κλείσοβα, οι οποίοι αμέσως σκοτώνονται. Τους ακολουθούν και άλλοι. Οι Τούρκοι καταλαμβάνουν το περιμετρικό πρόχωμα κενό, διότι ήδη οι δικοί μας μπροστά στο διαγραφόμενο κίνδυνο να περικυκλωθούν, έχουν καταφύγει στην εκκλησία.

Όμως από εκεί τα βόλια των αμυνομένων είναι τόσο φονικά, ώστε οι εχθροί αναγκάζονται να εγκαταλείψουν το πρόχωμα και να επιστρέψουν στις αρχικές τους θέσεις. Ο Κιουταχής, γενναίος και πείσμων, επιχειρεί ανεπιτυχώς μέχρι το μεσημέρι έξη (6) αλλεπάλληλες επιθέσεις, στη δε τελευταία, μπαίνει επικεφαλής ο ίδιος. Πληγώνεται όμως σοβαρά στο μηρό κι αναγκάζεται ν' αποσυρθεί, γεγονός που διαδίδεται αμέσως και συμπαρασύρει σε άτακτη φυγή και τα στρατεύματά του. Οι ηττημένες φάλαγγές του, ντροπιασμένες και έχοντας εγκαταλείψει στο πεδίο της μάχης πάνω από 1.500 νεκρούς και τραυματίες, συμπύσσονται με σπουδή κυρίως προς το κείμενο ανατολικότερα νησάκι της Μολόχας.

Κατά τη διάρκεια της άνισης αυτής πάλης, η φρουρά του Μεσολογγίου, παρακολουθώντας με αγωνία από την παραλία την εξέλιξη του αγώνα και ανταποκρινόμενη σε έκκληση των υπερασπιστών του νησιού, που διαβιβάστηκε από ένα ατρόμητο Μεσολογγιτόπουλο, το οποίο οδήγησε ριψοκίνδυνα μια γαϊτα μέχρι την ακτή, προσπάθησε να στείλει ενισχύσεις και εφόδια.

«Αλλ' εν τω μεταξύ των πυκνών εχθρικών εφόδων - γράφει στα απομνημονεύματά του ο Αρτέμιος Μίχος (όπ.π.σελ. 52) *- ο γενναίος (Μεσολογγίτης) χιλιάρχος Καρακώστας Δροσίνης*

¹² Κατά τον Διον. Κόκκινο «Η Ελληνική Επανάσταση» Αθήναι 1956-1960, το περιστατικό αυτό συνέβη κατά την επίθεση των Αιγυπτίων, χωρίς όμως και να θεωρείται ως επικρατέστερη αυτή η άποψη, δοθέντος ότι κρίνεται ως εγκυρότερη η γνώμη των παρόντων ιστοριογράφων Ν. Κασομούλη και Α. Μίχου, όπως εκτίθεται παραπάνω.

Κίτσος Τζαβέλλας

(αδελφός του Πάππου του Εθνικού μας ποιητού Γεωργίου Δροσίνη), έχων μεθ' εαυτού και τον εξάδελφόν του Γεωργάκη Κ. Βαλτινόν και πέντε στρατιώτες, εισελθών εις πλοιάριον εις το οποίον έθεσε και τινα βαρέλια ύδατος -κατά τον Κασομούλη και κιβώτια πυρομαχικών- διευθύνθη προς την Κλείσοβαν. Ο εχθρικός στόλος ορμά τότε κατ' αυτών, (και) πυροβολεί δια μυδραλίων και τουφεκισμών».

«Αλλ' ο ατρόμητος αυτός στρατιώτης, περιφρονών τον εχθρόν, προχωρεί ακαταπαύστως εν μέσω της χαλάζης των σφαιρών και πλησιάζει εις το νησίδιον. Τότε σφαίρα (οβίδα) πυροβόλου προσβάλλει το πλοιάριον και διελθούσα από της πρύμνης εις την πώραν, φονεύει τους τέσσαρας εκ των στρατιωτών και τους κωπηλάτας και βυθίζει το σκάφος. Οι διασωθέντες ρίπτονται εις την θάλασσαν, ωθούνσι το πλοιάριον και ούτως εισέρχονται θριαμβευτικώς εις την Κλείσοβαν».

Το παράδειγμα του χιλίαρχου Δροσίνη αποπειράθηκαν και πολλοί άλλοι ν' ακολουθήσουν¹³, όπως οι Γεώργιος Τζαβέλλας και Ιωάννης

Τζαβέλλας ο επονομαζόμενος Μπακατσέλος και επίσης πολλοί από το Επικουρικό Σώμα τη γνωστή «βοήθεια» που είχε πρόσφατα συγκροτηθεί από 250 περίπου άνδρες υπό τον Κίτσο Τζαβέλλα για να επεμβαίνει γρήγορα όπου παρουσιαζόταν ανάγκη, αλλά κι' από το Σώμα των Γελεκτζήδων (φορούσαν μόνο γελέκο για να μη τους βαραίνει η κάπα) που αποτελούσαν 90 περίπου Μεσολογγιτόπουλα 17-18 χρονών. Αλλά δεν το κατόρθωσαν, επειδή ο εχθρός διέθετε πολλαπλάσιες δυνάμεις κι έτσι, όπως μας λέει ο Αρτ. Μίχος, «έμενον μακρόθεν τουφεκίζοντας, μη δυνάμενοι όμως να δώσωσι την παραμικράν βοήθειαν εις τους εντός του νησιδίου».

Κατά την κρίσιμη αυτή περίσταση και κατ' άλλους στην εν συνεχεία επέμβαση των Αιγυπτίων, η Μεσολογγίτικη πάσσαρα του Κωνσταντή Τρικούπη, κατατρυπημένη απ' τις εχθρικές οβίδες βυθίζεται, ενώ ο ίδιος ο Τρικούπης τραυματίζεται σοβαρά, κατ' άλλους αρρώστησε βαριά, οι δε διασωθέντες από το πλήρωμα καταφεύγουν στην Κλείσοβα. Στο μεταξύ, ο Ιμπραήμ, βλέποντας με χαιρεκακία την αποτυχία του Κιουταχή, τον οποίο -κατά τον Παπαρρηγόπουλο- «ενέπαιξεν

¹³ Κατά τον Ν. Κασομούλη (τ. Β'. σελ. 232), η προσπάθεια του Γ. Τζαβέλλα και των υπολοίπων, είχε προηγηθεί της ενέργειας του Κ. Δροσίνη.

ανηλεώς», θεώρησε πρόσφορη την κατάσταση ν' αναλάβει αυτός τη συνέχιση του αγώνα, επωφελούμενος από τον κάματο και τις απώλειες της φρουράς, που μέχρι τότε είχε χάσει περίπου το 1/3 της δύναμής της. Διαλέγει λοιπόν ως επικεφαλής το γαμπρό του, τον τολμηρό Χουσεΐν Μπέη, πορθητή της Κρήτης, της Κάσσου, της Σφακτηρίας, και μόλις προ ολίγου του Βασιλαδιού και Ντολμά και ετοιμάζει 3.000 περίπου Αιγυπτίους, οι οποίοι επιβιβασθέντες σε πλοία αλλά και «θαλασσοβατούντες», περικυκλώνουν την Κλείσοβα και ορμούν να την καταλάβουν.

Αλλά, ας δούμε πώς περιγράφει ο Λάμπρος Κουτσονίκας ('Οπ.π.σ.120), την πρώτη έφοδο των Αιγυπτίων: «... ο εχθρός έφθασε με τας Αιγυπτιακάς τακτικάς στήλας, αίτινες ώρμησαν επί του μικρού οχυρώματος και με τας χείρας άδραξαν τους πάλους των οχυρωμάτων και ως εκ τούτου η φρουρά του Μεσολογγίου ενόμισεν, ότι οι εχθροί κατεκυρίευσαν την Κλείσοβαν, αλλ' ο γενναίος αρχηγός (Τζαβέλλας) άφησε τους εχθρούς και επλησίασαν τόσον κοντά ώστε ουδεμία βολή να υπάγη επί ματαίω, διέταξεν αμέσως το πυρ και εξετελέσθη κατακεραυνώσας τους της πρώτης γραμμής πλησιάζοντας, οίτινες ως αστάχες κατεθερίσθησαν και εστρώθησαν εις το έδαφος- οι εχθροί ιδόντες την φθοράν των εσταμάτησαν επ' ολίγον, αλλ' επήλθε και δεύτερον και τρίτον πυρ επ' αυτών και τους κατεκύλισεν εις την γην».

Επιχειρούν πέντε αλληπάλληλες εφόδους, αλλά και τις 5 φορές υποχωρούν μπρος στην ακατανίκητη ανδρεία και την ανεξάντλητη καρτερία των μαχητών της Κλείσοβας, οι οποίοι, καθοδηγούμενοι κατάλληλα, πυροβολούν με αξιοσημείωτη επιτυχία, κυρίως εναντίον των αξιωματικών των Αιγυπτίων -ιδίως Γάλλων- που διακρίνονταν από τις χρυσοποίκιλτες στολές τους.

Γύρω στη δύση του ηλίου, οι ηρωικοί υπερασπιστές αναμένοντας νέα σφοδρότερη έφοδο, αναγκάζονται να εγκαταλείψουν το πρόχωμα και να καταφύγουν στην εκκλησία. Πράγματι σε λίγο οι εχθροί εφορμούν για έκτη φορά, αποφασισμένοι τώρα με κάθε θυσία να καταλάβουν το νησί. Ο Αν. Γούδας¹⁴ μας δίνει την ακόλουθη ωραία περιγραφή:

«Ότε δε οι εχθροί υπερπλέονασαν, τότε ο Τζαβέλλας και ο Σωτηρόπουλος απεσύρθησαν εις το εν τω μέσω του νησιδίου ναΐδριον της Αγίας Τριάδος. Ανέβησαν οι υπ' αυτούς άπαντες εις την οροφήν, ένθα ο Σωτηρόπουλος είχε σχηματίσει ενωρίτερον είδος τι προμαχώνος εκ λίθων, ευρεθέντων πέριξ του ναού, εκ κεράμων και αλιευτικών κοφίνων, εμπλέων χώματος. Ωχυρώθησαν όπως κάλλιον εδύναντο όπισθεν αυτών και τόσον ευστόχως και αδιαλείπτως επιροβόλουν, ώστε εφόνευον άπαντας σχεδόν τους προσεγγίζοντας...»

Ο ίδιος ο Χουσεΐν, λαμποκοπώντας μέσα στην πλουμιστή στολή του, «αστράπτων» -κατά τον Στασινόπουλο¹⁵- «από τον χρυσόν και τους πολυτίμους λίθους», σηκώνεται όρθιος στην πρασινοχρωματισμένη λέμβο του και παροτρύνει τους άνδρες του. Κατά κακή του όμως τύχη, τον επισημαίνουν οι καταφυγόντες στην εκκλησία, απ' όπου κατά την επικρατέστερη εκδοχή (διότι υπάρχει και ή έγκυρη άποψη, την οποία καταγράφει ο Κασομούλης, ότι τον σκότωσε ο Σφήκας, ψυχογιός του Αξ/κού Αποστόλη Καρατζογιάννη, Νιχωρίτου), ο Παναγιώτης Σωτηρόπουλος - «άριστος σκοπευτής ών», όπως γράφει στην ιστορία του ο Στρατηγός Νικόλαος Μακρής - τον

¹⁴ Αν. Γούδας: «Βίοι Παράλληλοι», Αθήναι 1872.

¹⁵ Κ. Στασινόπουλος: «Το Μεσολόγγι», Αθήναι 1926, σ. 204.

πυροβολεί και τον σωριάζει νεκρόν. Η λέμβος αποσύρεται και δίδει έτσι το σύνθημα της γενικής υποχώρησης στις εχθρικές γραμμές. Η φρουρά τους καταπυροβολεί και με επικεφαλής τον Κίτσο Τζαβέλλα ξιφήρης, εξορμά και τους καταδιώκει, σφάζοντας όσους είχαν βγει στο πρόχωμα και κυνηγώντας τους άλλους μέσα στη λιμνοθάλασσα, οι οποίοι πανικόβλητοι διασκορπίζονται.

Στο σημείο αυτό, συμπληρώνει ο Δημήτρης Φωτιάδης, μεταφέροντας την αφήγηση του Κασομούλη:

«Μόλις είδαμε από το Μεσολόγγι πως οι δικοί μας στην Κλείσοβα πήδησαν όξω από τα ταμπούρια τους, όρμησε τότες η «βοήθεια», όπου είχε μπει στα πλοιάρια και περίμενε. Λάμνοντας μ' όλη τη βία τράβηξαν γραμμή κατά το νησάκι το πιο κοντινό στην Κλείσοβα. Σκιάζονται οι Αρβανίτες κι οι Αραπάδες που είτανε μαζεμένοι γύρω απ' αυτό, τους πιάνει χαροτρομάρα και τρέχουν άλλοι από δω και άλλοι από εκεί».

Ευτυχώς γι' αυτούς, η νύχτα που άρχισε να πέφτει, διακόπτει την απηνή καταδίωξή τους.

«Την επαύριον οι Έλληνες - γράφει ο Αρτέμιος Μίχος (Όπ.π.σ.54) - περιερχόμενοι τα μικρά νησίδα τα περί την Κλείσοβαν, εύρισκον πολλούς των τακτικών Αράβων οίτινες είχαν περιπλανηθεί κατά την μάχην, εκ των οποίων άλλους μεν εφόνευον, άλλους δε ζώντας μετέφερον εις Μεσολόγγιον».

Ο Κασομούλης (Όπ.π.σ. 237) δίνει επίσης μια συνταρακτική εικόνα των σκηνών που επακολούθησαν την επομένη: *«Η φρουρά όλη έτρεχεν και εφιλούσεν τους σωθέντας συναδέλφους των εις την Κλείσοβαν. Όλοι επήγαν δια να ιδούν το τρομε-*

ρόν θέαμα την αυγήν. Επήγα και μόνος μου, αφού τους εφίλησα επαπατήρησα και είδα γύρωθεν επτά σωρούς φονευμένους και στιβασμένους ένας επάνω στον άλλον, οίτινες ήταν οι φύλακες των σημαίων, φονευόμενοι καθ' ον χρόνον έτρεχαν να φυλάξουν τας σημαίας. Οι σωροί απείχον έως μίαν οργυιά από την τάφρον, τόσοσ είχαν πλησιάσει. Η λίμνη ήταν σκεπασμένη από τα πτώματα¹⁶ έως μίαν βολήν μακράν και πλέοντα εκυμάτιζαν ωσάν φροκαλίδια επάνω εις την ακρογιαλιάν».

Ο Μίχος αναφέρει ακόμη ότι «1500 λογχοφόρα όπλα του τακτικού Αιγυπτιακού Στρατού και υπέρ τας 100 καρμπίνας και άλλα τόσα ξίφη Αξιωματικών, 13 σημαίαι της ημισελήνου και 10 τύμπανα και άλλα πάμπολλα λάφυρα απετέλεσαν το Ελληνικόν Τρόπαιον».

Ας ακούσουμε επίσης ένα χαρακτηριστικό περιστατικό που έλαβε χώρα την επομένη (το ίδιο με μερικές παραλλαγές, αναφέρει και ο Κασσομούλης) και που περιλαμβάνει στ' απομνημονεύματά του ο Σπυρομήλιος¹⁷.

«Ο Καπετάν Πασιάς, όστις έστεκεν με τον στόλον προσορμισμένος και είδε μακρόθεν τας τουρκικάς σημαίας θεμένας επί του προμαχώνος της Κλείσοβας, εσυμπέρανεν, ότι εκυριεύθη· όθεν έστειλεν εν πλοιάριον, εις το οποίον ήτον τριάκοντα Τούρκοι, δια να συγχαρεί εκείνον τον Βεζύρην, όστις έφερε τα νικητήρια· το πλοιάριον επλησίασεν εις την Κλείσοβαν και δεν παρετήρησεν ότι αι σημαίαι ήτον ανάποδα· μάλιστα ο Καπετάν Γιαννάκης Τζαβέλλας, αδελφός τον Στρατηγού, όστις ευαρεστείτο να μη ξουραφίζει τα γένεια του, τους επαρρησιάσθη έξω του προμαχώνος, τους ωμίλησεν Τούρκικα και τους προσκάλεσεν να εβγούν εκ του πλοίου. Οι Τούρκοι απατηθέντες από την γλώσσαν και

¹⁶ Ο Αρ. Μίχος (Οπ.π.σ. 54) σχετικά παρατηρεί: «Τα πτώματα ταύτα ήσαν του Αιγυπτιακού στρατού. Εκ του στρατού δε του Κιουταχή μόνα τα πτώματα των δύο αυτού σημαιοφόρων έμειναν εκεί, τα δε άλλα εβλέπομεν ιδίοις οφθαλμοίς, ότι διαρκούσης της μάχης, τα μετέφερον οι σύντροφοί των επί των ώμων των μέχρι της ξηράς, εκεί δε τα ανεβίβαζον εις ίππους και τα έπεμπον εις το στρατόπεδόν των, η μετακόμισις δε αύτη ήτο διηνεκής και πυκνή».

¹⁷ Σπυρομήλιος: «Απομνημονεύματα της Β' Πολιορκίας του Μεσολογγίου», Αθήνα 1883, σ. 221.

από τα γένηια εβγήκαν και ούτως τους εσύλλαβαν οι Έλληνες όλους, πλην δεν κατεδέχθησαν να τους κακοποιήσουν, αλλά μόνον τους αφόπλισαν και τους έστειλαν εις το εχθρικόν στρατόπεδον δια να παρηγορήσουν τους υπερήφανους Βεζυράδες, οίτινες μετά την αποτυχίαν ήτον πολλά μελαγχολικοί».

Πέντε μέρες πέρασαν και οι ορδές του εχθρού βρίσκονταν στην ίδια παραζάλη και βουβαμάρα. Οι Αραπάδες ολοένα ξετρύπωναν από τη λίμνη κι ούτε αυτός ακόμη ο Μπραϊμής δεν ήξερε την κατάσταση

MISSOLOGHI

του ασκεριού του. Από τότε πλάστηκε και ο θρύλος πως τις νύχτες βογγάει το αίμα των Αραπάδων στην περιοχή της Κλείσοβας.

Θα αντιπαρέλθουμε και άλλα περιστατικά που χαρακτηρίζουν την πανωλεθρία που υπέστησαν τότε οι Τουρκοαιγύπτιοι και θα μνημονεύσουμε μόνο την εκτίμηση του Στασινόπουλου (Όπ. π.σ. 204) κατά την οποία «οι Τουρκοαιγύπτιοι είχαν καταληφθεί υπό τόσο πανικού, ώστε εάν οι πολιορκούμενοι απεφάσιζαν να κάμουν την Έξοδον την νύκτα εκείνην, όλοι θα εσώζοντο και κανείς δεν θα έπιπτε».

Έτσι έληξε με την βοήθεια της Θεομήτωρος η «πανήμερος», όπως ονομάστηκε, μάχη της Κλείσοβας, επειδή κράτησε από τα χαράματα μέχρι το σούρουπο της 25^{ης} Μαρτίου 1826.

Στη μάχη της Κλείσοβας, οι απώλειές μας έφθασαν γύρω στους 60 ηρωικούς νεκρούς και τραυματίες, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν και αρκετοί Μεσολογγίτες.

Οι απώλειες των Τουρκοαιγυπτίων ανήλθαν, σύμφωνα με τους παρόντες τότε στο Μεσολόγγι απομνημονευματογράφους, κατά μεν τον Ν. Κασομούλη (Όπ.π.σελ. 237) σε 2.500 νεκρούς, «εκτός των όσων εσυνελάμβανον οι πλοιαροκονταριστάι ζώντας την αυγήν, ζητώντας την συμπάθειάν των (τους οποίους εφόνευον)», κατά δε τον Αρτέμιο Μίχο (Όπ.π.σελ. 54) σε 3.500 φονευθέντες και πληγωθέντες. Τέλος, ο Σπυρο-Μήλιος (Όπ.π.σελ. 221), κατά μαρτυρίαν του Παπαλουκά, μνημονεύει 3.500 νεκρούς, εκτός των πληγωμένων.

Η απίστευτη κυριολεκτικά δυσαναλογία μεταξύ των απωλειών που υπέστη η φρουρά της Κλείσοβας και των αντιστοίχων των Τουρκοαιγυπτίων, θα πρέπει, εκτός των άλλων, ν' αποδοθεί και στο γεγονός ότι η μικρή έκταση του νησιού (περίμετρος περίπου 300 βήματα) επέτρεπε μόνο τις κατά κύματα και με μικρή σχετική δύναμη επιθέσεις του εχθρού, επίσης στο ότι ο λασπώδης βυθός δυσκόλευε σοβαρά τις κινήσεις των επιτιθεμένων, η δε

Ιμπραΐμ

τοποθέτηση υποθαλάσσιων εμποδίων (πασσάλων) προς από τα κράσπεδα του νησιού απέτρεπε την προσόρμιση λέμβων.

Για τα πτώματα των Τουρκοαιγυπτίων, ο Φάνης Μιχαλόπουλος¹⁸, αναφέρει: «... φρικιαστική πραγματικώς είναι η περιγραφή την οποίαν μας έδωκεν ο ιατρός της φρουράς κι ένας από τους σωθέντες μετά την Έξοδον αγωνιστές ο Λευκάδιος Στεφανίτης εις την «Απλήν και μεμαρτυρημένην έκθεσίν» του (εν Ναυπλίω 1836). Μετά την μάχη της Κλείσοβας, προβλέποντας ούτος μεγαλύτερη έλλειψη τροφών, επρότεινε όπως τα πτώματα των Αιγυπτίων αλατισθούν και δοθούν για τροφή εις τους κατοίκους. Αλλά η πρόταση απορρίφθηκε και μόνη τροφή που τους απόμεινε ήσαν τα χελιδόνια της ανοιξέως».

Θα αντιπαρέλθουμε τον σκόπελο να μνημονεύσουμε ιδιαίτερα διακριθέντες και θ' αρκεσθούμε στη διατύπωση του Μεσολογγίτη ιστορικού και πρώτου Πρωθυπουργού Σπυρίδωνος Τρικούπη, κατά τον οποίο «ήρωσ αυτόχρομα ανεδείχθη πας πολεμιστής της Κλείσοβας». Θα επαναλάβουμε, επίσης, ότι παρά το πλευρό των ανδρών πολέμησαν ηρωικά και Μεσολογγίτισσες.

ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πολυθρύλητη μάχη της Κλείσοβας, αν θεωρηθεί αυτοτελώς και ανεξάρτητα από τα τόσα άλλα περιλάμπρα περιστατικά που διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια της τελευταίας πολιορκίας του Μεσολογγίου, αναμφίβολα θα πρέπει να συγκαταλεχθεί ανάμεσα στις πιο συγκλονιστικές και πολυαίμακτες συγκρούσεις κατά τον ιερό Αγώνα της Φυλής. Η τρομακτική φθορά που υπέστησαν τα λεφούσια των Τουρκοαιγυπτίων, μόνο με τη νύλα της Στρατιάς του Δράμαλη στα Δερβενάκια τον Ιούλιο του 1822 απ' τον Κολοκοτρώνη μπορεί να παραβληθεί. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι έναντι 130 περίπου ηρωικών προμάχων της, η υπεροχή του εχθρού σε ανθρώπινο δυναμικό και υλικά μέσα ήταν όχι απλώς συντριπτική, αλλά πρωτοφανής (1:25 αναφέρουν οι ιστορικοί), το έπος της Κλείσοβας θα πρέπει χωρίς υπερβολή να καταγραφεί ίσως -τηρουμένων των αναλογιών- σαν το μοναδικό νικηφόρο περιστατικό στην πολεμική ιστορία και όχι μόνο την Ελληνική.

Δυστυχώς, η περιφανής αυτή νίκη που έστεψε τα ιερά όπλα των γενναίων υπερασπιστών της, δεν είχε την αναμενόμενη συνέχεια, όπως άλλωστε ο ίδιος ο Μπραϊμης σ' ένα ξέσπασμα ειλικρίνειας ομολόγησε μετά από λίγο καιρό στον Γάλλο Δερινύ: «Βλέπεις πώς λιώνουν τα χιόνια εκείνων των βουνών; Έτσι ακριβώς θα λιώναμε και εμείς αν το Μεσολόγγι είχε τρόφιμα για κάμποσες μέρες».

Ο ελληνικός στόλος, αρκετά αδύνατος τώρα, στις αμέσως επόμενες μέρες, δεν μπόρεσε να διασπάσει τον ασφυκτικό κλοιό του εχθρού και να ανεφοδιάσει με τρόφιμα τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους» κι έτσι ό,τι δεν κατόρθωσαν τα πολυάριθμα ασκέρια του Κιουταχή και του Ιμπραήμ, το πέτυχε η πείνα, «αυτή η μαύρη και απαίσια στρίγγλα», κατά το χρονικογράφο, με τα γνωστά επακόλουθα.

Έτσι, για να ξαναγυρίσουμε στην αφήγησή μας, η Κλείσοβα δεν έπεσε. Πατήθηκε από τον εχθρό μετά την Έξοδο, όταν δεν υπήρχε πια Μεσολόγγι.

Θα αποτολμήσουμε, επίσης, μια σύντομη κριτική της Μάχης από καθαρώς

¹⁸ Φάνης Μιχαλόπουλος: «Οι τελευταίες στιγμές του Μεσολογγίου», Αθήναι 1957.

στρατιωτικής σκοπιάς μ' όλο το σεβασμό προς τους αθάνατους προγόνους μας.

Θα σημειώσουμε έτσι, από πλευράς προπαρασκευής, την επιτήδεια οχύρωση του νησιού και ιδίως την επινοητικότητα του Σωτηρόπουλου, για την τοποθέτηση πασσάλων στον υποθαλάσσιο χώρο γύρω από το νησί, που προσομοιάζει με τα μέσα που χρησιμοποιούνται σήμερα κατά την άμυνα των νήσων και περιλαμβάνουν εγκατάσταση υποβρυχίων ναρκοπεδίων και λοιπών κωλυμάτων, εγγύς των ακτών αποβάσεως.

Θα επισημάνουμε ότι οι διατεθείσες δυνάμεις και τα μέσα για την άμυνα του νησιού ήταν μάλλον ανεπαρκή, εν όψει μάλιστα των διαφανέντων πλέον σχεδίων του εχθρού, τόσο με την προηγηθείσα άλωση του Βασιλαδίου και του Ντολμά, όσο κι από τις ενέργειες της προτεραιάς της επίθεσης. Η έγκαιρη προώθηση στο νησί επί πλέον 2 έως 4 πυροβόλων και αριθμού μαχητών, καθώς και των απαραίτητων εφοδίων και πυρομαχικών, εκτιμάται ότι θα συνέβαλε πλέον αποτελεσματικά στη διεξαγωγή του αγώνα.

Θα διατυπώσουμε την άποψη, ότι ο εχθρός με τις παραπλανητικές του κινήσεις, πέτυχε τακτικό αιφνιδιασμό σε βάρος των αμυνομένων, διότι όλοι πίστεψαν ότι η επίθεση στρεφόταν κατά του Ανεμόμυλου και του Μεσολογγίου. Απόρροια τούτου ήταν, η συνακόλουθη ενίσχυση του νησιού να επιχειρηθεί άκαιρα, ασυντόνιστα και με δυνάμεις μεταγγιζόμενες «στάγδην», με πρωτόβουλες, παράτολμες έως και απέλπιδες, θα λέγαμε, προσπάθειες.

Θα παρατηρήσουμε τη σημειωθείσα έλλειψη κυρίως νερού και πολεμοφοδίων, η οποία είναι εν μέρει δικαιολογημένη, λόγω της σφοδρότητας και διάρκειας της μάχης.

Θα τονίσουμε την παράλειψη εκπόνησης υπό της συλλογικής Κεντρικής Διοικήσεως (μάλλον αυτό ήταν μειονέκτημα) επαρκών όσο και αναγκαίων σχεδίων ενίσχυσης και υποστήριξης με δυνάμεις και πυρά της φρουράς του νησιού, προ και κατά τη διεξαγωγή του αγώνα.

Η Κλείσοβα, όπως θα λέγαμε στη στρατιωτική ορολογία, βρισκόταν «εντός βεληνεκούς υποστηρίξεως και αποστάσεως ενισχύσεως», από τις φίλιες γραμμές.

Θα υπενθυμίσουμε ακόμη, ότι κατά τη διεξαγωγή της μάχης δεν εκδηλώθηκε σχέδιο αντιπερισπασμού από τη φρουρά του Μεσολογγίου, τα γνωστά εκτός των Τειχών γιουρούσια της Φρουράς. Μετά δε τη δεινή ήττα του αντιπάλου, δεν επιδιώχθηκε σε ανάλογη έκταση η εκμετάλλευση της επιτυχίας, έναντι ενός εχθρού πλήρως εξουθενωμένου. Ενδεχομένως, η απουσία του Κ. Τζαβέλλα, που πρωτοστατούσε στα εγχειρήματα αυτά και διοικούσε τη «βοήθεια», ή ακόμη η μεγάλη εξασθένηση του οργανισμού τους απ' την ασιτία, δηλαδή η έλλειψη φυσικών δυνάμεων, να μην επέτρεψαν την εκδήλωσή τους.

Τέλος, θα πρέπει ιδιαιτέρως να εξάρουμε, τόσο την ανεκτίμητη σημασία της Ηγεσίας, όσο και την ανυπολόγιστη αξία των Ηθικών Δυνάμεων της Φρουράς, στοιχεία τα οποία διαδραμάτισαν ακόμη μια φορά τον κυρίαρχο ρόλο στο πεδίο της Μάχης και κατίσχυσαν της, όχι απλώς συντριπτικής, αλλά πρωτοφανούς υπεροχής του εχθρού σε δυνάμεις και μέσα.

Και για να συμπληρώσουμε τα σχετικά με τη Φρουρά της Κλείσοβας, σημειώνουμε ότι, σύμφωνα με το Σχέδιο της Εξόδου, το Σώμα της Κλείσοβας, με τους αρχηγούς του Χριστόδουλο Χατζηπέτρο και Παναγιώτη Σωτηρόπουλο, αποχώρησε την ίδια νύχτα (10 Απρ. 1826) με πλοιάρια από το νησί και κατέλαβε το δεξιό πλευρό των

εξερχόμενων δίπλα στη φάλαγγα των γυναικόπαιδων, υπέστη δε σοβαρότατες απώλειες, αντιμετωπίζοντας, αρχικά το Ιππικό των Αιγυπτίων στον κάμπο του Μποχωριού, και εν συνεχεία την ενέδρα των Τουρκαλβανών, κοντά στον Αη Συμιό.

Ο Κασομούλης (ό.π.σ. 283) αναφέρει ότι «από τους 76 άνδρες του Χ.Χ. έμειναν μόνον 17-20».

Αξίζει, τέλος, να μνημονευθεί και η σύγκριση που έκανε ο γνωστός οπλαρχηγός Σουρμελής, όταν ύστερα από ένα χρόνο, συμμετέχοντας το 1827 στην πολιορκία της Ακροπόλεως, εξοργισμένος από σχετική ιταμή πρόκληση συναδέλφων του, απάντησε όπως μας περιγράφει ο Κασομούλης στα «Ενθυμήματα Στρατιωτικά»: «Μιας ημέρας μόνον μίαν πράξιν εκείνης της Φρουράς (του Μεσολογγίου), και να μάσης όλαις ταις πράξεις της Φρουράς αυτής (της Ακροπόλεως) και τριών ακόμη χρόνων (καθ' υπόθεσιν), δεν συγκρίνεται. Δεν εννώ (το κατόρθωμα) της Εξόδου...., αλλά μόνον της Κλείσοβας (την μάχην θα ήρκει) να έχης κατά νουν».

Κλείνοντας την αφήγησή μας, θα προσθέταμε ότι το νησάκι σήμερα έχει περιπίου καταποντιστεί, έρμαιο των κυμάτων και της αδιαφορίας όλων μας και ότι τόσο το ιστορικό εκκλησάκι της Αγίας Τριάδος όσο και ο Τύμβος των Πεσότων απειλούνται με κατάρρευση. Πολλά λέγονται για την αξιοποίηση της λιμνοθάλασσας, μέσα στην οποία περιλαμβάνεται και η διάσωση του νησιού με την εκτέλεση σειράς έργων. Ας ευχηθούμε, τα σχέδια αυτά σύντομα να υλοποιηθούν, πριν να είναι πολύ αργά και ας ελπίσουμε, μαζί μ' αυτά, ν' αναβιώσουν και τα ωραία έθιμα και οι παραδόσεις μας και ακόμη κατά την επέτειο της Μάχης που συμπίπτει με την Εθνική μας Εορτή της 25^{ης} Μαρτίου, να τελούνται στο νησάκι επιμνημόσυνη δέηση και άλλες εκδηλώσεις, σαν ένδειξη της ελάχιστης ευγνωμοσύνης και φόρου τιμής σ' εκείνους που θυσιάστηκαν τότε, για νάμαστε ελεύθεροι εμείς σήμερα, έχοντας πάντοτε στο νου μας, το γνωστό αξίωμα: **«Λαοί που λησμόνησαν την Ιστορία και τις παραδόσεις τους, χάθηκαν στο διάβα του χρόνου».**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ☞ Χ. Αγγελομάτη: «Το Μεσολόγγι στο Σταυροδρόμι της Δόξης». Αθήνα, 1973.
- ☞ Κ. Αλεξανδρή: «Αι ναυτικά επιχειρήσεις του υπέρ ανεξαρτησίας αγώνος, 1821-29». Αθήνα, 1930..
- ☞ Αντ. Αντωνιάδη: «Μεσολογγιάς» Έπος ιστορικών. Αθήνα, 1876.
- ☞ Π. Αργυρόπουλου: «Αι τρεις Πολιορκίαι του Μεσολογγίου και η Έξοδος της Φρουράς αυτού». Αθήνα, 1926.
- ☞ Αρχείο Αγωνιστών Εθνικής Βιβλιοθήκης.
- ☞ Ζώη Βλασσοπούλου: «Η Τελευταία Νυξ του Μεσολογγίου». Αθήνα, 1895.
- ☞ Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ).
- ☞ Αν Γούδα: «Βίοι Παράλληλοι». Αθήνα, 1872.
- ☞ Σ. Θεοφανίδη: «Ιστορία του Ελληνικού Ναυτικού». Αθήνα, 1932.
- ☞ Κανέλλου Δεληγιάνη: «Απομνημονεύματα». Αθήνα, 1854.
- ☞ Χρ. Ευαγγελάτου: «Ιστορία του Μεσολογγίου». Αθήνα, 1959.
- ☞ Γ. Ζαλοκώστα: «Κλείσοβα» ποίημα. Αθήνα, 1850.
- ☞ Ιωαν. Ιωαννίδη: «Πολιορκία, Έξοδος και Ηρώων Μεσολογγίου». Μεσολόγγιον, 1926.
- ☞ Νικ. Κασομούλη: «Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων». Αθήνα, 1939-1942.
- ☞ Διον. Κόκκινου: «Η Ελληνική Επανάστασις». Αθήνα, 1956 -1960.

- ☞ Ν. Κολόμβας: «Η Εποποιία της Κλείσοβας». Αθήνα, 1996.
- ☞ Λάμπρου Κουτσονίκα: «Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης». Αθήνα, 1863.
- ☞ Κ. Κώνστα: «Άπαντα» Τόμος 1^{ος}. Αθήνα, 1991.
- ☞ Τ. Λάππα: «Δοξασμένη Έξοδος», Αθήνα, 1960.
- ☞ Ιωαν. Λούβρου: «Ελεύθεροι Πολιορκημένοι». Αθήνα, 1955.
- ☞ Ιωάννη-Ιακώβου Μάγερ: «Ελληνικά Χρονικά». Αθήνα, 1926.
- ☞ Νικ. Μακρή: «Ιστορία του Μεσολογγίου». Αθήνα, 1959.
- ☞ Οδυσ. Μαρούλη: «Τελευταία Πολιορκία του Μεσολογγίου». Αθήνα, 1925.
- ☞ «Μεσολόγγι» Εθνική Τράπεζα Ελλάδος. Αθήνα, 1976.
- ☞ Φάνη Μιχαλόπουλου: «Οι Τελευταίες Στιγμές του Μεσολογγίου», Αθήνα, 1957.
- ☞ Αρτεμίου Μίχου: «Απομνημονεύματα της Β΄ Πολιορκίας του Μεσολογγίου». Αθήνα, 1956.
- ☞ Κωστή Παλαμά: «Στην Κλείσοβα». Επίγραμμα. Μεσολόγγι, 1894.
- ☞ Ευαγ. Παντελίδη: «Πολιορκία και Έξοδος του Μεσολογγίου». Αθήνα, 1904.
- ☞ Κ. Παπαρρηγόπουλου: «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους». Αθήνα, 1932.
- ☞ Κ. Πετροπούλου: «Σκηνές Εθνικού Μεγαλείου». Αθήνα 1971.
- ☞ Εμμ. Πρωτοψάλτη: «Αλληλογραφία Φρουράς Μεσολογγίου». Αθήνα 1964.
- ☞ Ι. Ράγκου: «Μελέτη περί της Ιεράς Επανάστασης». Αθήνα, 1902.
- ☞ Ν. Σπηλιάδου: «Απομνημονεύματα του 21». Αθήνα, 1852-1859.
- ☞ Σπυρομήλιου: «Απομνημονεύματα της Β΄ Πολιορκίας του Μεσολογγίου». Αθήνα, 1883.
- ☞ Κ. Στασινόπουλου: «Το Μεσολόγγι». Αθήνα, 1925.
- ☞ Σπυρίδωνος Τρικούπη: «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης». Αθήνα, 1888.
- ☞ Γ. Τσατσάνη: «Παναγιώτης Σωτηρόπουλος, ο Ηρωας της Κλείσοβας». Αθήνα, 1960.
- ☞ Στεφ. Τσίτζου: «Το Μεσολόγγι Κοιτίς της Ελευθερίας». Αθήνα, 1936.
- ☞ Νικήτα Φιλίππου: «Το Μεσολόγγι στο διάβα του χρόνου». Αγρίνιο, 2003.
- ☞ Δημήτρη Φωτιάδη: «Μεσολόγγι». Αθήνα, 1958.

Ξένη

- ☞ Spiridion Balbi (De Missolongni): «La Grèce Régénérée». Paris, 1833.
- ☞ J. Dimakis: *La Presse Française face à la chute de Missolonghi*. Thessaloniki, 1976.
- ☞ Auguste Fabre: «Histoire du Siège de Missolonghi». Paris, 1827.
- ☞ Filip Tames Green: «Sketches of the War in Greece». London, 1827.
- ☞ Alfonse Nuzzo Mauro: «L. Catastrofe di Mesolongi». Napoli, 1830.